

Bunta Magdolna

A KÜKÜLLŐVÁRI LELET

A dolgozat címében említett leletet erdélyi muzeológus nemzedékek sora Patóchi Zsófia ékszereiként emlegette. Muzológusok között fennmaradt hagyományról volt csupán szó, mert a lelet szinte érthetetlen módon mindmáig közöletlen maradt. (1) Ennélfogva az "egykori tulajdonjog" kérdését sem döntötte el a szaktudomány.

A lelet tulajdonosának a muzeológus hagyomány valószínűleg azért tartotta kizárólag Patóchi Zsófiát, mert ennek siremléke, az erdélyi renaissance kőfaragás egyik szép alkotása (2) éppen a küküllővári református templomban maradt fenn. (9–10. kép). E tényből következették, hogy itt temették őt el, amikor – siremléke feliratának tanúsága szerint – 1583. szeptember 1-én, életének ötvenedik évében meghalt (11. kép). 1897-ben a templom renoválása idején, ennek kriptájában három koporsóra bukkantak, melyek három női holttest maradványait őrizték, ugyanakkor az említett siremléket felnyitva, abban holttestet nem találtak. Ennek alapján tételezték fel, hogy a három koporsó egyik halottja Patóchi Zsófia volt.

A koporsók felnyitásakor azonban csontvázmaradványok mellett ruhadarabokat, viseletkellékeket, különféle textilfoszlányokat és ékszereket találtak. A leletről Kis-Küküllő vármegye akkori főispánja, a helyi református lelkész (ez utóbbi jelentése alapján), az erdélyi református egyház igazgató tanácsa, egyaránt értesítette az Erdélyi Muzeum Egyletet, melynek megbízásából 1897. május 21-én Szádeczky Lajos és Finály Henrik Küküllővárra utaztak.

A főispán értesítése szerint "Az egyik koporsóban kevés, de még felismerhető női ruhamaradványokat, egy viszonylag épp állapotban lévő gazdag arany díszítésű fejkötőt, 3 db. igen szép régi zománccal díszített arany karperecet, egy arany nyakláncot, egy fülbevalót, több díszítésnek használt finom munkájú arany gombot és egy KENDI. SOPH (IA). BOG (ATHI). MENIHART feliratos arany karikagyűrűt találtak" (12. kép).

A református lelkész jelentésében a következő tárgyakat sorolta fel: "3 drb. arany karperec, 1 drb. arany nyaklánc, 1 drb. fülbevaló (zöldes kővel), 1 drb. karikagyűrű, 55 drb. mentegomb, 2 drb. fejdísz." A mentegombok – írja a továbbiakban – aranyból valók, de papírvékonyaságuk, csak díszül voltak kétoldalt felvarrva a mentére, a valódi értékes gombok, 28 drb. még bent maradtak a koporsóban, valamint az egyik fülbevaló és egy karperec is. (3)

A három koporsóban talált leletről beszámolt az Erdélyi Muzeum Egylet részéről helyszíre küldött bizottság egyik tagja Szádeczky Lajos is. Leírása szerint a legbelső (általa így számozott) első koporsóból csontvázmaradványok mellett különféle textil foszlányok (öltözék, szőnyeg stb.) és egy zöldes

patinával bevont, sodrott ércgyűrű került elő, ez utóbbi érintésre három darabba tört. A középső, második koporsóban csontvázat ruha és más textil, valamint lábbeli maradványokat találtak csak. Tehát Szádeczky leírása szerint a két legkorábban elhunyt személy koporsójából az említett sodrott ércgyűrűn kívül ékszer nem került elő. A harmadik, legszélső, vagyis a három személy közül legkésőbb elhunyt koporsójának leltárából viszont a következőket jegyezte fel: textilmaradványok (szőnyeg, selyem fejpárna, szemfedő, hajháló stb.), néhány viszonylag jó állapotban megmaradt ruhadarab: egy sárga-piros-zöldes selyemfonadékból hálószerűen kötött, selyem zsinórokkal összefűzött, arany és ezüst skófium fonalas szegélyes mellény, sötétkék bársonymentefelálló gallérral, ráncokba szedett bodros vállakkal, rövid ujjal. Nyak, váll és mellrészén, valamint az alsó kerületén selyem paszomántos sulytásokkal kivart diszitással, alól kétoldalt és hátul bevágva. E mente hossza a hátrészen kb. 1,20 cm, gallérja bősége 40 cm, alsó kerülete 2,40 cm. Bélése sávós sárga pluche. Erre a mentére – írta Szádeczky – voltak felvarrva a nagy és kisebb boglárok, melyeket a koporsó felbontásakor leszedtek. A halott feje táján egy kis kerek kék apró aranyboglárokkal és 8 db. aranyfoglatu türkizzel diszitett főkötő volt. Az egyik türkiz foglatának belsejében Szádeczky a 29-es számot vélte felfedezni s ebből azt következtette, hogy eredetileg több aranyfoglatu türkiz lehetett, mint amennyi a koporsóból előkerült. A harmadik koporsóban talált ékszerek között ő is felsorolta a már említett, felíratos gyűrűt, továbbá 1 db. fülbevalót, 3 db. színes zománcozott arany lemezekből és láncszemekből álló karperecet, valamint egy nyakékül szolgáló, keleti gyönggyel és négyszögletes zománcozott aranyrudacskákkal diszitett bársonypántot. A rudacskák alján Szádeczky betűket látott és a továbbiakban mentecsattokról is írt, melyeket ugyancsak ebből a koporsóból szedtek ki.

A templomban megőrzött siremlék és a gyűrű révén számításba vehető két családnév szerint a kükküllővári első koporsó halottja Bebek Györgyné, Patóchi Zsófia volt. (4) Siremlékét veje (Zsuzsánna nevű leányának férje), Somlyói Báthory István állíttatta. A harmadik legszélső koporsó halottja Bogáthy Menyhértne, Kendy Zsófia volt. A középső, második koporsóban pedig valószínűleg Patóchy Zsófia (Judit nevű?) (5) leányát, Kendy Ferencné, Kendy Zsófia anyját temették el.

Szádeczky beszámolója szerint az első és a 2. koporsóban egyetlen gyűrűt kivéve ékszereket nem találtak. Tehát az egykori Erdélyi Muzeumban és jelenleg az Erdélyi Történelmi Muzeumban Patóchi Zsófia ékszereiként nyilvántartott tárgyak unokája, Kendy Zsófia tulajdonát képezték. Igaz viszont az is, hogy az idézett három jelentést összevetve, az egész leletet, de az ékszereket illetően különösen zavaros képet nyerünk. Ennek magyarázatát abban kell keresnünk, hogy az Erdélyi Múzeum két szakemberének megérkezése előtt az ékszerek egy részét a ruhákról már leszedték, a koporsókból kivették. Erre a református lelkész és Szádeczky Lajos jelentése is utal. Nem szakemberek dolgoztak és valószínűsítjük, hogy a "felfedezés lázában" e munkálat során figyelmüket számos részlet kerülte el, melyre később már nem emlékeztek, miután külön-külön pontos leltárat a koporsókban talált tárgyokról azonnal, a helyszínen nem készítettek.

Szádeczky Lajos a kükküllővári felfedezésről tudósító közlését azzal fejezte be, hogy a leletről részletesen Finály Henrik fog beszámolni az Erdélyi Múzeum XV. kötetében. Időközben a lelet a kolozsvári református püspökséghez került. Értékének felbecsültetése után az Erdélyi Múzeum megvásárolta

azt, majd, amint az egykoru tudósításokból értesülünk "... a szakkörök általános óhajására...", egy hónapi időtartamra tanulmányozás végett a budapesti Iparművészeti Muzeumnak átengedte. Budapesten az Országos Régészeti Társulat 1897. február 15-én tartott közgyűlésén "a maga nemében páratlan leletet", mely "általános meglepetést keltett" a szakosztály titkára mutatta be. Viszont, Finály Henriknek a lelet feldolgozására ideje már nem maradt. Az Erdélyi Múzeum soron következő kötete nekrológját közölte, mely szerint a kiváló szakember 1898. február 13-án elhunyt. (6)

A küllői három koporsó restaurált ruhadarabjai rendkívül érdekes, értékes adalékokat szolgáltatnak a XVI. század második felének erdélyi viselet-történetéhez. A dolgozat keretében e tárgykörrel nem foglalkozunk. Ezért a továbbiakban csak azokra a viseletképekre hivatkozunk, amelyeknek ékszer tartozékai is voltak. Célunk, a dolgozat címének megfelelően, a küllői ékszerek bemutatása és a megfigyelésük során felmerült ötvösségtörténeti kérdések felvetése.

A küllői lelet említett tulajdonosai családi kapcsolataik révén olyan személyekkel hozhatók összefüggésbe, akik hivatali beosztásuk, tetteik, állásfoglalásuk, társadalmi, vagyoni helyzetük révén Erdély 1541–1606 közötti politikai eseményeinek örvényében hosszabb, rövidebb ideig sodródtak, vagy irányvonalat próbáltak szabni azoknak. Ezért mielőtt a különböző ékszerek típusait ismertetnénk vázoljuk e személyekre vonatkozó érdekesebb adatokat.

Patóchi Zsófia az eperjesi (eltűnt helység, Arad vagy Zaránd megyében) Patóchi Ferenc leánya, aki Zápolya János halála után Izabella királynő és a csecsemő János Zsigmond hive, bizalmi embere, tanácsadónak egyike maradt 1549 után is. 1553-ban a visszahozataluk érdekében szervezett mozgalom egyik vezetője. A Habsburg terjeszkedési politika ellensége. 1549-ben a négy leghatalmasabb erdélyi főurak egyikeként említik. (7) Leánya Zsófia a Gömör megyei pelsőci Bebek család egyik tagjához Györgyhöz ment férjhez. Bebek György osztrák párton állt, ugyanakkor apja időlegesen Izabella hive volt. György 1562-ben a füleki török bég fogságába került. Egy ideig Konstantinápolyban is raboskodott. 1566-ban János Zsigmond közbenjárására megszabadult a török fogságból, Erdélybe jött és hadainak főkapitánya lett. (8) Fogsága idején magyarországi birtokait felesége Patóchi Zsófia igazgatta. A Szendrőt, Krasznahorkát és Torna várát uraló Bebek család összefüggő nagy birtokteteinek központja Szádvár volt (Miskolctól északra). 1567-ben Patóchi Zsófia e várat öt napon át védte a tuleróval támadó Schwendi Lázár felső-magyarországi császári főkapitány csapattal szemben s végül a szabad elvonulás feltétele mellett adta azt fel. (9) Utja Erdélybe vezetett ahol férje tartózkodott. Egyik leánya (Judit?) Kendy Ferencnek lett a felesége.

Kendy Ferenc Erdély fejedelme Báthory Zsigmond, három kormányzó, tanácsosai egyikének, Kendy Sándornak volt a testvére. Mindketten, Kowachóczy Farkassal, Báthory Boldizsárral és másokkal együtt áldozatai lettek az 1594 augusztusában első lemondása után visszatért Báthory Zsigmond által véghezvitt vérfürdőnek. Kétségtelen, hogy mindnyájan a Habsburg ellenes politika hívei voltak s ellenezték a török szövetség felbontását. Igaz viszont az is, hogy kivégeztetésükben anyagi indítékok is szerepet kaptak. Egykoru és XVII. századi források szerint Kendy Ferenc kora egyik legvagyonosabb emberének a hírében állott. "Drágaköveiről, ékszereiről, arany és ezüst marháiról" valóságos legendák keringtek. Maga mondotta őrleinek kivégzése előtt gyalui börtönében, hogy az "ő rettenetes nagy vétke amiért meg kell halnia ... csak

az, hogy egy kevés pénzt összegyűjtött". A küküllővári 3., leánya Zsófia (Bogáthy Menyhértné) koporsójában talált ékszerek valószínűleg ezekből "Kendy féle kincsekből" valók. A politikai életben neve 1575-ben tűnt fel először, a Békés Gáspár által vezetett felkelés leverésében. Az ezt követő években kelt oklevelek szerint Küküllő megye főispánjaként szerepel. (10) 1584 szeptemberében annak a követtségnek volt a vezetője, amely Erdély adóját a Portára vitte. A következő évben újra utban Konstantinápoly felé, Tírgovistében Havasalföld uralkodójával Petru Cercellel tárgyalt, ez utóbbinak Báthory István, ekkor már Lengyelország királyának, egyik unokahúgával megkötendő házassága ügyében. (11) Kendy Zsófiáról csupán csak annyit tudunk, hogy 1600-ban még élt, de 1605 szeptemberében már nem, mert egy 1605. szeptember 20. -án kelt beiktató parancs és válaszlévlél (1819. január 28. keltezésű másolata) szerint Bogáthy Menyhértnek ekkor már Bánffy Margit a felesége.

Bogáthy Menyhért politikai szereplését a XVI. század utolsó és a XVII. század első évtizedében a következő adatok szemléltetik. 1598. augusztus végén Perusith Mátéval együtt a szászsebesi tábori országgyűlés követeként Kolozsvárra utazott, hogy az immár másodszori lemondása után ismét visszatért Báthory Zsigmonddal a rendek visszafogadó határozatát és feltételeit közölje. (12) 1599. október 27. -én a sellenberki csatát megelőző fegyverszünet napján az erdélyiek tuszaként Székely Mózessel együtt Mihai Viteazul (Vitéz Mihály) táborába tartózkodott. A csatát követően Mihai egyik bizalmi embere (13), de 1600 szeptemberében Miriszlónál már ellene harcolt. Valószínűleg érdemei is akadtak az események során, mert 1600. november 20. -án Basta György felterjesztést írt érdekében II. Rudolffhoz, november 23. -án pedig, az erdélyi tanácsurak folyamodnak a császárhoz, hogy feleségének Kendy Ferenc leányának a Báthory Zsigmond által confiscált javakat visszaadják. (14) 1603-ban Székely Mózés oldalán Basta ellen harcolt. Része volt Bocskay István fejedelemségre választásában. Jutalmul egyéb birtokok mellett Radnótot is megkapja. 1606-ban viszont a Bocskayval elégedetlenek táborának egyik fejedelem jelöltje. 1606 decemberében már nem élt.

Báthory István, Patóchi Zsófia küküllővári siremlékének készítője (Bebek Zsuzsanna férje), Báthory Endre biboros és Báthory Boldizsár testvére, illetve Báthory Zsigmond fejedelem unokatestvére. 1594-ben a Szilágyságot dúló török-tatár hadak fölött Lampertnél győzelmet arató erdélyi sereg vezére. Testvére, Boldizsár, meggyilkoltatása után Lengyelországba menekült. 1599-ben visszatért. Másik testvére Endre 1599-ben amikor Mihai ellen táborba szállt, a kormányzást Istvánra bízta. A sellenberki (1599. október) és a goroszlói csata (1601. augusztus) közötti időszakban hol menekült, hol visszatért Erdélybe. 1604-ben Bocskay István mellett az egyik fejedelemjelölt.

E rövid történeti áttekintés után az alábbiakban azokat az ékszereket ismertetjük, amelyekről az egykori Erdélyi Múzeum hagyatékából, annak utódintézményében, a kolozsvári Történeti Múzeumban (Muzeul de istorie al Transilvaniei) őrzött feljegyzések segítségével sikerült megállapítanunk, hogy a küküllővári leletből származnak. Ezek, Kendy Zsófia már említett gyűrűje mellett, különböző formájú és nagyságu aranyboglárok. Összesen 95 db., tizenegy változatban. A változatok megállapításánál egyrészt a boglárok formáját, másrészt a rajtuk levő zománc színváltozatait, a disztimények karakterét és ötvöstechnikai kivitelezését vettük figyelembe. Alapformájuk és technikai megoldásaik alapján a 95 db. boglár 9 típust képvisel.

1. Alapformája kb. 3 cm átmérőjű kör, magassága 2 cm. Szerkezetét tekintve három részből áll: a) 1.5 cm átmérőjű, középpontjában átlukasztott, kb. 1.5 mm magas, merőlegesen felhajlitott oldalú körrekesz, melyhez a peremrészt alkotó, áttört stilizált ornamensek a boglár hátlapjára forrasztott keskeny aranylemezekkel kapcsolódnak. Az ornamensek kb. 1 mm széles lemezből formált, fordított páros fél S-ek, melyekhez mindkét oldalon indadiszek csatlakoznak. Fölöttük, a boglár peremrészének kerületén egészen vékony tüvel pontozott, hajlitott, erősen elhegyesedő levélszerű disz látható. A fél S alaku motívumok belső érintkezési pontjától, a központi körrekesz oldalához, 1 mm széles, félkörösen ivelt aranylemez csatlakozik. A páros fél S motívumok mellett egymással szemben kanyarodó indadiszek fölött egy központi elhelyezési, gömbölyített, cizellált, és két oldalra hajló pontozott felületű levélmotívum helyezkedik el. A páros fél S motívumok valamint a leirt összes diszitőelemek háromszor ismétlődnek a boglár peremrészén és elhelyezésük, sorrendjük révén a motívumkombinációk négy változatát hozzák létre. b) A boglár középső tagja, áttört, lemetszett, homorított, középpontjában átlukasztott félgömb, mely a központi körrekeszt fedi. Motívumelemei: páros alsó fél S-ek, félhodoszerű, pontozott rekeszek, és egy tőből induló oldalra hajló levelek. Ebben az együttesben is a motívum-elemek háromszor ismétlődnek. c) Az áttört félgömb homoru tetején átlukasztott igazgyöngy helyezkedik el. A gyöngyön kis gömböcskében végződő vékony aranszál halad át, mely a boglár alsó és középső részét az alaplap hátuljára forrasztott, viszonylag vastag drótból képzett füléhez rögzíti, illetve a boglár három tagjának egymás fölé kapcsolását biztosítja. (13. kép) A boglárok alsó részének hátára kis aranylapocskákat forrasztottak, melyeken benyomott, összekapcsolt VR mesterjegy látható. (14. kép)

A küküllővári leletben ebből a típusból 50 db. boglár ismeretes. Mindenik együgyanazon kéz munkája, de mesterjegy csak 15 darabon látható. A boglár motívumelemeinek kivitelezését vizsgálva feltűnő, hogy azokat vékony, keskeny aranylemezekből rekeszzerűen képezték ki, s ezeket egymás mellé, valamint a központi körrekesz oldalaihoz és aljához forrasztották, tehát nem fémlapra dolgozták rá, ezáltal a boglár peremrésze és középső (b) tagja áttört motívumsort képez. A rekeszeket zománcal töltötték ki. A páros S motívumok rekeszeiben fehér, az indadisz formáló rekeszben kék, a levélrekeszben pedig fekete a zománc színe. A zománc felületét bemélyített aranszinű pontocskák díszítik. (15. kép)

Az ötven darab boglárból mindössze hét maradt teljesen épen. Egyeseken a középső tag, másokon az igazgyöngyszemek hiányoznak és csak a gömböcskében végződő drótszálak maradtak meg. A boglárok formája, a peremrészek kiképzése, valamint a hátlapjukon levő fülek nyilvánvalóvá teszik, hogy gombolásra nem használhatták őket, hanem felvarrva ruházat díszül szolgáltak. Szádeczky Lajos említett jelentéséből ki is tűnik, hogy a Bogáthy Menyhértné, Kendy Zsófia koporsójában talált ötvenöt db. (kisebb-nagyobb?) gomb csak "díszül volt felvarrva" egy sötétkék színű bársonymentére. A kolozsvári Történeti Múzeum gyűjteményében két fényképre bukkantunk, melyeken egy mente, annak ujj, illetve vállrésze látható. A fényképek – még a század elején készültek – segítségével azonosítanunk múzeumunk textilgyűjteményében őrzött Kendy Zsófia koporsójából származó mentét, u. is a képek hátlapján egykor feltűntették, hogy azok a küküllővári kriptá harmadik koporsójában talált mentét ábrázolják, csak hogy ennek anyaga vörös színű és nem sötétkék bársony, amint azt 1897-ben Szádeczky írta.

2. Alapformája körbe írható. A kissé domboru lemez átmérője kb. 1.3 cm, magassága 0.5 cm. Az alapon három körrekesz van, melyeknek középpontja átlukasztott. A körrekeszen belül, az arany alapon spirálisan haladó szálak alkotnak kört. A külső, szabad iveken egy-egy bőrtü látható. A körrekeszeket egyrészt levél alakú rekeszek fogják közre, ezekben váltakozva bemélyített aranyos pontokkal diszitett kék illetve fekete zománc, másrészt két-két levélmotívum között háromkarélyos cizellált ornamens látható. Ezekből a boglár központi része felé 3-3 párhuzamosan elhelyezett spirális szálakkal diszitett lemezkék indulnak, találkozásuknál kör alakú, homoru, középpontjában átlukasztott rekesz helyezkedik el. Az ivelt lemezkéknek a központi elhelyezései körhöz való kapcsolódás által alkotott szögekben egy-egy fekete zománcos körrekesz helyezkedik el. Az aranyalap hátára kis fülecskét forrasztottak. A központi körben, valamint az alapra helyezett átlukasztott körrekeszek központjában valószínűleg kis igazgyöngyök voltak. (16. kép)

3. Alapformája, méretei 2-es számú boglárral egyezőek. Ötvöstechnikai kivitelezését tekintve attól csak abban különbözik, hogy az aranyalapra helyezett körrekeszek középpontjában cizellált félgömb helyezkedik el és a levelek által közrefogott háromkarélyos motívumot három fehér zománcos rekeszből képezték. Mesterjegy sem a 2-es, sem pedig a 3-as számú boglárban nem látható. A leletben a 2-es számú boglárból 1 db., a 3-as számúból 2 db. található (17. kép).

4. Alapformája 2 cm-es egyenlőoldalu háromszög. Az oldalukat kb. 6 mm átmérőjű kissé felhajló szélű körrekeszek törik meg, ezeken belül vékony szálból rugószerűen képzett két koncentrikus kör látható. A körrekeszek átlukasztott középpontján bőrtüben végződő drótszálak haladnak át, amelyek valószínűleg gyöngyöket rögzítettek. A három drótszál a boglár hátlapján egybecsavart. Az egymás mellett levő két körrekesz felső, külső kerületén és a harmadik körrekesz függőleges átmérőjének vonalában egy-egy bőrtü van. Ezeket összekapcsolva egy másik, képzeletbeli egyenlőoldalu háromszöget kapunk. A boglár oldalai mentén kb. 1 mm széles rekesz látható. A három kör által képzett szabad részen ivelt, egy pontban egyesülő három, filigránnal képzett, két végénél elkeskenyedő ornamens foglal helyet, melyet tetején egy bőrtü zár le. A motívumot alkotó három elem közötti közökből filigrános keretelésű ivelt lapocska húzódik a boglár három szögének az irányába. Végződésük és a szög közötti rész átlukasztott. E boglár érdekessége, hogy alapja egy vékony aranylemez, melyre a diszitőelemeket rádolgozták. A boglár oldalai mentén húzódó rekeszben a zománc fekete, rajta bemélyített aranyszínű pontocskák. A közepén levő filigrános keretelésű ornamensben ugyancsak aranypontozású, de kék zománc van, az ivszerű lemezkéken pedig, egymástól egyenlő távolságra négy-négy, fehér zománcos körrekesz látható. A hátlapra viszonylag vastag drótból képzett fület forrasztottak. Mesterjegye négyzet alakú aranylapocskán VR. A kék, fekete és fehér zománc színárnyalata azonos az 1-es típusú bogláréval. Diszitőelemei kizárólag geometrikus formák. Kivitelezésük a sodronyzománc és a rekeszes zománc kombinálásával történt (18. kép). E típusból öt db. boglár ismeretes. Rendeltetésük biztosan megállapítható u. is egy 2,5 cm széles 45 cm hosszú nyakékül szolgáló bársonycsikra voltak felvarrva (19. kép). Szádeczky a leletek között említ is "egy keleti gyönggyel és négyyszögletes, zománcos aranyrudacsikkal diszitett nyakéket." Egy másik jelentésben pedig két fejdíszről olvasunk. A két jelentés szerzőjének egybehangzó véleménye szerint a 11. képen látható ékesség, melyen ez utóbbi boglár típus található ugyan csak Kendy Zsófia koporsójából került elő.

5. Alapformája 1,2 cm-es oldalu négyzet, magasság 7 mm. Enyhén domboru fémlapon a négyzet függőleges és vízszintes középvonalán két-két filigránnal képzett kör kerületéről hat, egészen vékony drótszálv indul, melyeket találkozási pontjuknál bőrtü zár le. Az egymást érintő körök által képzett ívekben, a négyzet alapforma négy sarkán ugyanennyi körreksz látható. Ezek belső, a boglár középpontja felé eső részétől négy rombuszszerű, kissé ívelt rekesz emelkedik ki, szögeik érintkezési pontjánál bőrtüvel. A körrekeszekben türkizkék színű, bemélyített aranypontocskával diszitett zománc van, a rombuszrekeszekben pedig fehér a zománc színe, s a vízszintes átlók közepe táján szintén bemélyített aranypontocskák helyezkednek el. A boglár alapját alkotó lemez hátlapján nincs mesterjegy és hiányzik a fül is, de az alaplemez három helyen körszerűen átlukasztott. Valószínűleg az ezeken átfűzött szálakkal rögzítették őket (20. kép). E típusból összesen négy darab boglárt ismerünk. Rendeltetése: felvarrva diszül szolgált. A leírások szerint a kükküllővári 3. koporsóban egy kis kerek, apró aranyboglárokkal körbevarrt fejdíszet találtak (21. kép). A képen látható fejdísz vörös bársonyból készült, s a leltárkönyvek bizonyossága szerint a kükküllővári leletből származik. A bársony színe egyezik a mente és a nyakék színével. A fejdíszben felvarrva több apró kis boglár mellett ez a típus is jelen van.

6. Alapformája kb. 1,3 cm-es oldalu négyzetbe foglalható. Oldalait félhold alaku rekeszek alkotják, melyekből a zománc kihullott. A félholdak kis égszinkék zománccos körrekeszekben végződnek. A négyzet szögein négy kör kerületéről ívek indulnak, ezek egyetlen szálból képzett körhöz csatlakoznak, ez utóbbi középpontjában pedig bőrtük helyezkednek el. A négyzet sarkain levő köröktől a boglár középpontja felé négy ívelt rombusz alaku fehér zománccos aranyos pontozású rekesz indul. A rombuszrekeszek találkozásánál bőrtü áll (22. kép). E típusból egyetlen darab maradt meg. Mesterjegye nincs.

7. Alapformája kb. 1,4 cm-es négyszög. Az aranylap sarkai háromkarélysak. Az oldalak felezőpontján négy filigránnal képzett kör kerületéről ívek indulnak, találkozásuknál bőrtü áll. A filigrános körök mellett oldalt két-két fehér zománccos aranypontos kis körrekesz egy-egy fülecskét fog közre. A boglár alapjának közepén négy lándzsaszerű rekesz találkozásánál bőrtü helyezkedik el. A lándzsaformájú rekeszekből a zománc kihullott. A lándzsarekeszek alsó részénél a négy szög irányában egy-egy fekete zománccos, aranypontos levélrekesz látható (23. kép). E típusból a leletben 4 db. boglár található. Mesterjegye nincs. Az oldalakon levő kis fülecskék valószínűleg arra szolgáltak, hogy a boglárt felvarrassák.

8. Alapformája 8 mm-es egyenlőoldalu háromszög, magassága 5 mm. Az aranylemez alapon filigránnal képzett két egymás mellett levő kör fölött egy harmadik helyezkedik el. A körök kerületéről négy, bőrtüben záródó ív indul. Az egymást érintő körök által képzett ívekben három lemezzel formált köralaku rekesz helyezkedik ek, ezeknek a boglár központja felé néző oldalaitól három lándzsaszerű, kissé ívelt, bőrtüben záródó ornemens indul. Az aranylap a filigrános kerekítésű körök külső pereme mentén három helyen átlukasztott, hátlapján forrasztott kerek fül. Mesterjegy ezeken a boglárokon sincs. A körrekeszekben fekete fehér pontozású a zománc, a lándzsaszerű rekeszekben pedig fehér a zománc színe (24. kép). Összesen 22 db. ilyen alapformájú boglárt ismerünk. Ezek között a zománc színkombinációját tekintve 7 változat figyelhető meg. A körrekeszben fekete, kék és fehér aranyszínű, pontos, fehér vagy pont nélküli zománc van. A lándzsaszerű rekeszben fehér és kék aranyszínnel, vagy feketével pontozott a zománc.

9. Alapformája 1 cm átmérőjű kör, magassága 5 mm. Filigránnal kiképzett hétkarélyos virághoz hasonló aranyozott ezüst alapon egymás fölé helyezett rugószerűen csavart szálból képzett sorok félgömböt alkotnak, melynek tetejét bőrtü zárja le. A karélyok szélein az alap átlukasztott, hátlapján kerek fül látható (25. kép). Mesterjegy nincs rajta. E típusból összesen két boglárt ismerünk. A (19. képen látható nyakékre felvarrva használták.

A mentén jelenleg boglár nincs és felvarrás nyomai sem látszanak rajta. A 4-es, az 5-ös, a 8-as és 9-es számokkal jelzett boglártípusokkal a nyakéken (19. kép), az 5-ös és 8-as típusaakkal pedig csak a fejdíszben találkozunk (21. kép). Ezen a 8-as típusból kb. még 55, az 5-ös számmal jelzett típusból pedig 10 boglár rögzítő nyomai látszanak. A 4-es és 9-es számmal jelzett típusok csak a nyakéken találhatók. A 8-as típusu boglár összes említett változatai mind a nyak, mind a fejdíszben jelen vannak. A 2-es, a 3-as, a 6-7 számú boglárokkal az említett viseletkellékeken (mente, nyak és fejdísz) nem találkozunk. Nyilvánvaló, hogy ezek is az előzőkhöz hasonló célokra szolgáltak.

A nyakéket 45 cm hosszú, 2,5 cm széles két végénél összefűzésre szolgáló zsinorral ellátott bársonypántra rögzített boglárak, gyöngyök és zománcból képzett geometrikus díszítőelemek alkotják (19. kép). Mint mondtuk rajta a 4-es, az 5-ös, a 8-as és a 9-es számú boglárokkal találkozunk. A háromszög alapformájú (4-es) boglártípus két oldalán lent és felső részén, két-két kis (8-as) boglár látható. A 9-es számmal jelzett boglártól sugárszerű elhelyezésben kb. 10x2x2 mm-es aranyozott szélű, fehér zománcozott hasábok indulnak, tetejükön 3-3 élénkpiros színű gyöngy. A hasábokat a rajtuk három helyen áthaladó szállal rögzítették a bársonyalapra. A hasábok által alkotott közökben rugószerűen csavart fémszálak kis köröket képeznek. Ezeket a rugó belsejében haladó szál rögzíti. A 4-es típusu boglárakat és az utóbbi díszítőelemeket élénkpiros színű gyöngyök és aranyos, szátra felfűzött kis gömböcskék keretelik. A fentebb említett boglár (4-es) ötször, míg az utóbbi ornamensegyüttes négyszer ismétlődik a bársonypánton. A nyakéken levő boglártípusok, az aranyos szélű gyöngyökkel ékített zománchozábok, az aranyos kis gömböcskék kétségtelenül ötvös által készített munkák, de a bársonypánton való elhelyezésük, a zománcozott gyöngyös és bogláros ornamensek összeállítása, az aranyos szállal és a gömböcskével, gyöngyökkel való keretelésük az efféle munkában nemcsak jártas női kézre vall, hanem annak élénk, színes képzeletvilággal rendelkező lényéről is.

A fentieket összegezve a 95 darab küküllővári boglár alapformája kör, egyenlőoldalu háromszög és négyzet. Díszítőelemeket stilizált, növényi és geometrikus elemek alkotják. Kivitelezésük cizellalással, poncolással, filigránnal, a sodrony-zománcozott és a rekeszbe helyezett fehér, fekete és kékszínű zománcozott alkalmazásával történt. A 4-es számú boglár érdekessége a rekeszbe helyezett és a sodrony-zománcozott díszítőeljárás együtt való alkalmazása. Ezek mellett rugószerűen csavart fémszálakkal, igazgyöngyökkel és bőrtükkal díszítették őket. Az ismertetett boglárak tulajdonosa, Kendy Zsófia 1600-ban még élt, de 1605-ben már nem. Amennyiben a fenti adat helytálló a boglárak készítése ideje valószínűleg a XVI. század utolsó két évtizedére, vagy a XVII. század első éveire tehető.

Az 1-es és a 4-es számmal jelzett boglárakon, mint mondtuk összekapcsolt VR mesterjegy látható. A többi típusok mesterjegy nélküliek, de kivitelezésük, a motívumok elemei, a zománcozott színe, a zománcozott módja, stb. mind amellettszól, hogy a 95 boglár egy kéz munkája.

Ötvöstechikai kivitelezésükben a küküllőváriakhoz hasonló és ugyanakkor VR mesterjegyes boglárakat 1931-ben, illetve 1933-ban a csengeri (Magyar Nép-

köztársaság) református templom kriptájában is találtak. (15) A csengeri leletben a VR mesterjegyes boglárók mellett más, IAL (vagy IAD), HD, BH, mesterjeggyel jelzett boglárók is vannak. Viszont hét azonos boglár közül haton HD, egy darabon pedig VR betűs bélyeg látható. Ezek mellett négy darab alapformáját tekintve négyszögbe írható zománcos boglárt ugyancsak VR mesterjeggyel láttak el, valamint egy zománccal nem díszített darabot is. E négy bogláron viszont egy-egy rekeszben a zöld színű zománc maradványai is felismerhetők. A csengeri VR és HD mesterjegyes boglárókhöz hasonló három db-ot 1901-ben Szolnok környékén fedezték fel, mesterjegyük ezeknek csak VR. (16) Tehát egy mester munkái mind a küüllővári, mind a csengeri és a szolnoki leletben jelen vannak. Ezek mellett a csengeri leletben is fellelhetők az 5-ös, és a 7-es számú boglárók, valamint a 2-es, a 3-as számmal jelzett boglár típusnak egy ezekről alig megkülönböztethető VR jegyes változata.

1931-ben Buda helységben (Buzáu megye, Román Szocialista Köztársaság) végzett ásatások alkalmával 8 db. zománcos aranyboglárt találtak. (17) Egy darabnak az alapformája körbe írható, széleit áttört S-szerű rekeszek alkotják. Hét db. boglár alapformája négyszög és a 7-es számú típusal teljesen azonosak. Mesterjegy ezeken a darabokon sincs, akárcsak a küüllővári lelet azonos boglárjain. A lelet publikálója (18) már 1931-ben valószínűnek tartotta az említett nyolc boglár erdélyi provenienciáját. Ugyanakkor közléséből az is kiderül, hogy ezek a boglárók női öltözék díszét képezték, a ruha nyak körüli fodraira, valamint egy nyakékül szolgáló szalagra voltak felvarrva. Az említett boglárókat Mihnea havasalföldi fejedelem (uralkodott 1577–1583, másodszer 1585–1591 között) leányának sírjában találták. A templomot, mely Mihnea és Neaga fejedelem-asszony gyermekeinek temetkezési helye volt, valószínűleg 1579–1581 között építették. Neaga 1614-ben kelt végrendeletében minden ingó és ingatlan vagyonát az általa alapított kolostorra hagyta. Gyermekei, leánya is, akinek a sírjában az említett boglárókat találták, tehát feltehetően 1614 előtt haltak meg.

E boglárók méreteit, motivumkombinációt, ötvöstechnikai kivitelezését vizsgálva kétségtelen, hogy készítőjük abba az ötvöskörbe tartozott, mint a küüllővári vagy a csengeriek mestere. Bár, számtalan olyan esetet ismerünk, amikor egy ötvös, a másik munkáját utánozta, ezeket a példákat jelen esetben nem vehetjük figyelembe, mert lehetetlen dolog, hogy kb. 1.3, 1.4 x 1.4 mm-nyi felületen szinte mikron-nyi méretű részleteket ilyen pontossággal utánozni lehessen.

Mind a küüllővári, mind a csengeri leletben vannak azonos típusú de mesterjegy nélküli boglárók. Miután az utóbbi leletben a VR mesterjegyet használó ötvös mellett még három ötvös munkái is jelen vannak, nem határozhatjuk meg, hogy a mesterjegy nélküli boglárók különböző típusai közül melyek tekinthetők VR-mester munkáinak. A küüllővári leletben viszont csak VR jegyes és mesterjeggyel nem jelzett boglárók találhatók. Valószínűsítjük, hogy ez utóbbiakat is az az ötvös készítette, aki munkáit VR-rel jelezte. Ugyanakkor a csengeri lelet ezekkel azonos típusú (az 5, 7-nél leirt) bogláróit, valamint a 2-es és a 3-as küüllővári típusokat az említett VR jegyes csengeri változat alapján, szintén VR mester munkáinak tartjuk.

A küüllővári boglárók ötvöse munkáit nem bemélyített mesterjeggyel látta el, hanem ezt kis négyzet alakú lapocskákba öntötte, melyeket aztán a boglárók hátlapjára forrasztott (14. kép). Megjegyezzük, hogy a csengeri lelet bogláróira is hasonló módon helyezték el a mesterjegyeket. Az ötvösök a mesterjegyet a kész munkára általában beütötték. A vizsgálódásaink tárgyát képező munkák

esetében ez nem volt lehetséges. Egyrészt, mert erősebb ütésre a zománc a rekeszekből kihullott volna, a hajszálvékony spirális szálak, a sodrony stb. megromogálódhatott volna. Másrészt a papírvékonyaságu aranylemeze a jegyet nem lehetett beütni. Ha a 14. képet, az 1-es típusu boglár hátlapjáról készített felvételt megfigyeljük feltűnik, hogy az egészen finom ponttü milyen mély nyomot hagyott a fémlémezen. Ugy hisszük, a fentiekkel magyarázható, hogy a küüllővári boglárók mestere, de a többiek is a szokásostól eltérő módon jelezték munkáikat.

A boglárók típusainak leírásánál már említettük, hogy a zománcnak mint diszitőeljárásnak az alábbi módon való alkalmazása tűnik fel: a hajszálvékony fém, aranylemezből, a motívum formájának (levél, kör, lándzsa, rombusz, félhold stb.) megfelelő kis rekeszeket készítettek s ezeket kizárólag egyszínű, fehér, fekete, kék (és árnyalatai) zománcokkal töltötték ki. (19) A zománc felületét bemélyített aranyos pontocskákkal és fekete zománcra fehér, vagy fordítva fehér zománcra fekete pontokkal diszitették. A rekeszeket az 1-es számú boglár típus esetében egymás mellé forrasztották s így ismétlődő áttört motívumcsoportok keletkeztek. Más esetben a motívum keretét alkotó lemezeket a fémlapra forrasztották (pl. az 5, 7-es számú boglárók). A rekeszekbe zománcot helyeztek, melynek felületét az előzőleg már említett módon diszitették. Megjegyezzük, hogy a forrasztáshoz felhasznált arany finomsága megegyezett a boglárók fémfínomságával, ezért a rekeszek között, a forrasztás nyomai észre sem vehetők.

A küüllővári lelet boglárjain, a szolnoki és a csengeri VR mesterjegyes boglárókon, de ez utóbbi lelet más mesterjegyes darabjain is, valamint a Buda-Buzau-i templom 14. sírjából előkerült nyolc boglárón a bőrtü, a filigrán, a sodrony, a sodronyzománc, a poncolás, a cizellálás stb. mellett, különösen a fent említett, diszitőeljárás, a rekeszekbe, kazettákba helyezett (keretes) zománc hívja fel a figyelmet. Megfigyeléseim szerint ennek a zománcos diszitőeljárásnak a megjelenése kb. a XVI. század közepe tájára tehető. Jelenlegi tudomásom szerint a legkorábbi ötvöstárgyak, amelyeken ez a zománc technika feltűnik Izabella királynő (János Zsigmond erdélyi fejedelem édesanyja) opálos aranyárfája és gyöngyös arany nyaklánc. (20) E tárgyakon felismerhető zománc jelzi annak a technikának az indítását, amelyet későbbi, a XVII. század első felében készült változatai alapján "erdélyi zománc" elnevezéssel tart számon az ötvöstörténet. A nyaklánc részletein (hat nagy tagján) levő levélrekeszek és a küüllővári 1-es számú boglár középső tagjának, valamint a 2-es és 3-as számú boglár típusok levélrekeszeinek a kiképzése, a formája közötti hasonlóság szembeeső. A nyakláncra a rekeszekbe csak fehér, fekete és kékszínű zománcot helyezett e munkát készítő ötvös. A zománcos felületeket kissé bemélyített aranyos pontokkal, pettyekkel diszitette. Amint már említettük, a küüllővári boglárókon is csak ez a három szín figyelhető meg és a zománcos felületek diszitése is hasonló módon történt. A csengeri lelet hét azonos boglárján (egy db. -on VR, hat db. -on HD mesterjegy) ugyancsak fehér, fekete és kék a zománc színe. Az Izabella királynénak tulajdonított nyaklánc nagy tagjainak oldalaira szerkesztett ívelt lemezek felületén levő kis körrekeszek a küüllővári 4-es számú boglár típusok hasonló részleteire emlékeztetnek.

Az "erdélyi zománc" elnevezés a XIX. század második felében (1859-től) honosodott meg a szakirodalomban. (21) A múlt század utolsó évtizedeiben sorozatosan rendezett kiállítások, ezek szervezésével kapcsolatos gyűjtőmunka során a szakemberek a XVI. század második felében és a XVII. században ké-

szített ötvösreemekre is felfigyeltek. Másrészt, a XIX. század második felében létesített muzeumaink alkalmazottainak közgyűjteményeket gyarapító tevékenysége folytán az erdélyi provinciájú ötvös-ípművészeti emlékek nagy számban halmozódtak fel. Ezek tanulmányozása révén bizonyossá vált, hogy a XVI–XVII. századi ötvösművesség tárgyi emlékein elhatárolható, az eddig ismertek mellett, egy új zománctechnika, melynek művelői elsősorban erdélyi ötvösök voltak. Ezt a technikát ékszerek, násfák, melldíszek, fej és nyakékek, mentekötők, övpántok, tollforgók, női ruhák fűzőpántjai, boglárjai, kardhüvelyek stb. díszítésére használták, de egyházi célokra szolgáló ötvösműveken is szerephez jutott.

A technika jellegzetességét Bock, Henszlmann, Ipolyi, Römer, Pulszky, Deák Farkas és mások próbálták összefoglalni. Sokat és terjedelmesen értekeztek e témáról, de az, aki lényegét felismerte, Pulszky Ferenc volt. (22) Pulszky elsőként hívta fel a figyelmet az erdélyi zománccal díszített ötvöstárgyak egyik legkiválóbb emlékére Brózer István kolozsvári ötvös aranykelyhére. Bár jellemzése a technika lényegét nem fedi, ugyanis Pulszky az erdélyi zománccot a rekesz-zománc és a filigrán technika kombinációjának, egyazon tárgyon való, együttes alkalmazásának tartotta, érdeme, hogy tárgyi emléken határolta el az erdélyi zománccal azt a változatát, amely a Buda-Buzau-i, a csengeri és a küllővári leleteken, valamint a szolnoki boglárokon keresztül az Izabella királynőnek tulajdonított násfához és nyakláncához vezethető vissza.

1895-ben közzétett tanulmányában Kövér Béla (Hampel József) már rámutatott arra, hogy az erdélyi zománc, melyet keretes zománccal is nevezett, nem egy összetételében új zománccféleséget jelent, hanem egy új eljárást, amellyel a zománccal díszítést alkalmazták. Helyesen ismerte fel azt is, hogy a XVII. század elején ez a technika módosult olyanképpen, hogy a keretelt mustrába helyezett zománccal felületet érezték, árnyalták. Másrészt a zománc színskálája bővült. Azonban az erdélyi zománccal a Kövér Béla értelmezésében is velejárója a filigrán. Tehát lényegében ő is e két technika együttes alkalmazásának tartotta az erdélyi zománccal. (23) Megjegyezzük, hogy ez a vélemény az utóbbi évtizedben közzétett munkákban is kifejezésre jutott. (24) Holott, korábban elsődleges szerepet játszó technikák, díszítőeljárások folytonosságáról van szó. A XVI. század második felében és a XVII. században tovább él pl. a bőrtü, a filigrán és a sodrony-zománccal egy változata is. De az erdélyi zománc az előbbi technikák nélkül is rendkívül gyakori. Előfordul viszont más zománccal együtt, egyazon munkán. Példák erre: a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött "Patrona Hungariae" feliratos násfá, (XVI. század), valamint egy fűzőcsat (XVII. század), melyeken a rekeszbe helyezett, erdélyi zománc mellett a relief (de nem áttetsző) zománc is jelen van. A fűzőcsaton fiait vérevel etető pelikán látható. (25) A Brózer kelyhen a filigrán nem fordul elő, de a kehely nodusán és küllőin felismerhető a beágyazott zománccal egy változata.

A szakirodalomban helyet kapott az a felfogás is, mely szerint az erdélyi zománc azt az eljárást jelentette, amikor a motívumot fémlapokból alakították ki (arany, ezüst, réz), ezeket zománccal, majd festették. A kék, lila, rózsaszínű, narancs, citromsárga, zöld stb. zománccal éreztetett mintákat kis csavarokkal, szögekkel stb. hátulról a tárgy felületére rögzítették. (26) Ez az eljárás a XVII. század második felében terjedt el, de a XVIII. század első évtizedeiben is gyakorolták. Ismerünk viszont a XVII. század végén készült munkákat melyeken a keretes, rekeszes zöld, bordó, kék zománc felületét nem festették, esetleg fehér zománccal pontoszták. Az előző esetben a festett zománc technikával

állunk szemben, mely felfogható az erdélyi zománc egy hajtásának, az utóbbi pedig az erdélyi zománcnak egy késői változata. Azonban véleményünk szerint ha elfogadjuk azt, hogy erdélyi zománc létezett, akkor annak megnyitvánulási formáit le kell szükíteni arra a technikára, amit rekeszes és keretes zománcnak nevezünk. Különben erdélyi zománccá válik a festőzománc is, mely viszont nyugateurópai indítású technika. (27)

Visszatérve a küüllővári lelet zománchos ékszereire hangsúlyozzuk ujólag, hogy ezek – akárcsak a csengeri, a szolnoki és a Buda–Buzau-i boglárók – az erdélyi zománctechnikának első szakaszát képviselik. A küüllővári boglárók készitési ideje feltehetően a XVI. század utolsó negyede, de egészen bizonyos, hogy 1604 után nem keletkezettek. Mikor, hol, illetve melyik ötvösközpontban kell keresniünk az erdélyi zománc eredetét s egyben a küüllővári boglárók készitőjét, az ötvöst, aki VR mesterjeggyel jelezte munkáit? Az alábbiakban ezekre a kérdésekre igyekszünk választ adni. Az erdélyi zománc inditását, mint már mondtuk, az Izabella királynőnek tulajdonított násfa és nyaklánc jelzik. E tárgyakat, mint ékszereket, stíluskritikai, formai, készitési felfogásbeli szempontból vizsgálva, következtetjük, hogy 1541 előtt nem készülhettek. Buda elfoglalása után Izabella királynő fiával János Zsigmonddal időlegesen Lippán tartózkodott. A rendek határozata értelmében 1542 tavaszán székhelyét Erdélybe, Dévára, majd Gyulafehérvárra helyezte. A gyalui compositio végrehajtása, Erdély I. Ferdinándnak való átadása körüli pártharcok közepette Martinuzzi és Izabella viszonya megromlott. A királynő udvartartását Gyaluba, Kolozsvár mellett rendezte be és itt tartózkodott 1542–1549 között. 1551-ben elhagyta Erdélyt, majd 1556 szeptemberében fiával együtt visszatértek az önálló erdélyi fejedelemség élére. A királynő és János Zsigmond fejedelem szeptember 22. –én fényes kíséretével érkeztek Kolozsvárra. Izabella szeretete Kolozsvárt, szívesen tartózkodott a város falai között. Igaz viszont az is, hogy Kolozsvár polgársága mindvégig ragaszkodott a Zápolya házhoz. Ezuttal csak az év végén távozott innen, Lengyelországból való visszatérésük után a királynő országgyűlési határozatba foglaltatta, hogy "a város bebizonyított hűségéért jószágokkal fog megjutalmaztatni". 1556. szeptember–december közötti időszakot, majd 1557–58 telét itt töltötte fiával együtt. Szállása Kolozsvárott az Ovárban levő kolostor "Palatiumnak" nevezett része volt. Izabella 1559. szeptember 15. –én hunyt el. (28)

Arra vonatkozólag, hogy az említett tárgyak valóban Izabella királynő tulajdonát képezték nem rendelkezünk bizonyítékkal. Amennyire a hagyománynak általában hihetünk és a násfa valamint a nyaklánc valóban az ő tulajdonát képezték, e tárgyak keletkezési ideje feltehetően az 1556–1559 közötti évek voltak. E két ékszernél korábbra keltezhető keretes, rekeszes zománchos tárgyat nem ismerünk, ezért valószínűsítjük, hogy az erdélyi zománctechnika a XVI. század közepe táján alakult ki. A debreceni ötvöscéh 1557. évi szabályainak árákra vonatkozó része (XXXVI. artikulus) említést tesz virágos, gyöngyös zománchos ezüst művekről, kapsokról, pártáövekről, stb. melyek az előző időszakhoz képest egyre elterjedtebbekké váltak. (29) Kolozsvár és Debrecen ötvösei között a XVI. század folyamán szoros kapcsolat alakult ki. Hogy a két céh egymással mikor lépett egyezésre nem tudjuk, de 1563-ban a legényekre és az inasokra vonatkozóan már létezett megállapodás. (30) A kolozsvári ötvös céh levéltárában őrzött néhány levélből kiderül az is, hogy fontosabb kérdésekben a debreceni ötvöscéh tanácsért a kolozsvárihoz fordult. (31) Egyezés létezett pl. a remeket illetően. Ha kolozsvári ötvös Debrecenbe ment nem volt köteles új remeket készíteni, hanem "beálló pénzt" fizetett és "mesterasztalt adott". (32) Ez, a szokásostól

eltérő gyakorlat azzal függött össze, hogy a remek munkák azonosak voltak mindkét helyen. Illetve a debreceni ötvös céh ebben a kérdésben is igazodott a kolozsvári céh gyakorlatához. Az ötvös legények kötelező vándorévei során mustrák, technikák, munkatapasztalatok kisugárzásával, illetve kicserélődésével is számolnunk kell.

Feltevésünket, hogy az erdélyi zomántechnika eredetét kolozsvári ötvösök műhelyében kell keresnünk, amellet, hogy Izabella királynő kedvenc tartózkodási helye főleg Kolozsvár volt, a következő tények is alátámasztják. Az egyetlen biztosan városhoz és műhelyhez kapcsolható erdélyi zománcos ötvösmunka Brózer István már említett kelyhe (27. kép). E darab kétséget kizáróan bizonyítja, hogy Kolozsváron ezt a díszítőeljárást ismerték, alkalmazták. Az ötvöscéh levéltárában őrzött adatok tanúsága szerint Brózer István műhelyében 1630–31-ben a zománcos munkákat nemcsak a felszabadult legények, hanem az inasok is készítették. (33) Kolozsvári ötvös műhelyében készült (1590–1610 között) az az igazgyöngyös aranydiadém (28. kép), melynek keretes zománcos motívumrészletei és a küüllővári boglárók megfelelői között azonosság ismerhető fel. (29. kép). A diadém a rekeszekben kizárólag fehér, kék, fekete színű, arannyal pontozott zománc fordul elő. A 30. képen látható mellcsat is hasonló megoldásról tanuskodik. Ez utóbbi a XVII. század harmadik évtizedében ugyancsak Brózer István műhelyében készült. A felsorolt tárgyak készítési ideje kb. négy évtizedet felölelő időszak és bizonyítják, hogy ez a technika nem előzmények nélkül egyik napról a másikra jelentkezett Brózer István kelyhén, mint ahogy nem is tűnik el egyből, hanem párhuzamosan létezik a festett zománc mellett a XVII. század végéig. A Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött Kemény János erdélyi fejedelemnek (+1662) tulajdonított kard mellett példa erre egy 1683-as évszámú tollforgó is a Kolozsvár–Napoka-i Erdélyi Történeti Múzeum gyűjteményéből.

Arra a kérdésre, hogy kinek a személyével azonosítható az az ötvös, aki munkáit VR mesterjeggyel látta el, kutatásainak jelenlegi állása mellett hitelt érdemlő feleletet adni nem tudunk. A fenti gondolatmenethez kapcsolódva feltételezzük, hogy kolozsvári ötvös volt. (34) A küüllővári boglárók kivitelezésének finomságát, munkaigényességét tekintve Erdélyben Kolozsvár mellett csak a brassói és a nagyszebeni ötvösközpont jöhet számításba. Viszont Brassó és Nagyszeben ötvöseinek művészeti gyakorlatában a zománc olyan szerephez, mint Kolozsváron még a festett és a festőzománc fénykorában, a XVII. század második felében sem jutott. (35) Másrészt az ékszer általában (párták, csattok, tollforgók, stb. is) mindig kiegészítője a viseletnek. A szebeni és a brassói, vagy akár a segessvári ötvösök által készített ilyenfajta, jellegzetes stílust képviselő tárgyak sorába a küüllővári boglárók típusai aligha illeszthetők be.

A Kolozsvár történetével foglalkozó irodalomban gyakran találunk utalást arra, hogy a "kincses Kolozsvár" elnevezés a város egykori ötvösművészetének fejlettségével kapcsolatos. Függetlenül attól, hogy a "kincses" jelző egyedül az említett ténnyel függ össze vagy sem, a várost ötvösművésze miatt is megillette e jelző, mert művészetük az erdélyi fejedelemség viszonylatában a legmagasabbat képviselte. A "kincses" város falai között csupán a XVI. század közepétől 1700-ig, tehát 150 év alatt kb. 500 ötvös élt és dolgozott, de ez a szám nem foglalja magában a legényeket csak a "céhes mestereket". Csakhogy éppen a kincs, az amit művészetük jelent, maradt rejtve, mert az ötvösöknek ez a nagy száma nincsen összhangban az azonosított kolozsvári ötvösművek számával. Hosszadalmas lenne a tény okait fejtegetni. Egyre viszont szükségesnek tartjuk kitérni. A kolozsvári ötvösök városjegyet a XVIII. századig nem használtak, (36)

más erdélyi városok ötvöseit sem, de a szakirodalomban meghonosodott az a feltevés, hogy minden olyan ötvösmunka amelyen a mesterjegy korona kíséretében fordul elő, brassói eredetű. Ugyanis Brassó városa címerében szerepel a korona. Az utóbbi években végzett kutatásaink ennek az álláspontnak a tarthatatlanságát bizonyítják. Szeben esetében szerencsés körülmények folytán megmaradt a mesterjegy ellenőrző tábla. A mesterjegy bevezetéséről az 1556. évi kolozsvári országgyűlés határozott. (37) A céh, 1561. évi szabályzatába bele is iktatta a mesterjegy kötelező használatát, ennek ellenére a gyakorlat nehezen általánosodott és még a XVII. században is gyakoriak a büntetések, mert az ötvösök munkáikra nem ütöttek "bélyeget". A városjel hiánya miatt a mesterjegyet általában nehéz feloldani és a megoldás bizonytalan is. Pl. 1573–1588 között két Gyulay János nevű ötvös állott be a céhbe (Gyulaĵ János 1573, Giulaĵ Janos 1588), mindketten használhatták ugyanazt a mesterjegyet. (38) A XVII. század második felében az I O vagy O I mesterjegyet használhatta Ovári István (1657-ből) kolozsvári és Johann Ongert (1668-tól) szebeni ötvös is. Azonos mesterjeggyel ellátott több munkát kellene ismernünk mindkét mestertől, hogy stiluskritikai elemzés alapján dönthessünk. Kolozsvár esetében az azonosítást megnehezíti az ötvösök nagy száma. A XVI. század közepétől 1600-ig kb. 180 ötvös nevét ismerjük. Ezek közül – a fentebb idézett példa mellett – számtalan olyan eset adódik, hogy egy időben, vagy rövid időközben bármelyik használhatta ugyanazt a mesterjegyet, mert névkezdőbetűik azonosak. Megfigyelhető a családnévek és a családnévvé átalakult, eredetileg mesterségjelző Eöthweos (Ötvös) név következtlen, hol együtt hol külön való használata (pl. Franciscus Kepĵro, Kepijro Eothweos Ferenc) a céh jegyzőkönyvében, regisztrumaiban stb. Vagy pl. az ilyen esetek, Boncidaj Boros Istvan (1585) máskor Bonciday István (1587) néven szerepel. Ugyanilyen következtelenség figyelhető meg a keresztnevek használatában. Ez utóbbi ugyanazon személy esetében hol magyar hol latin nyelven szerepel és természetesen félrevezethet bennünket. Más eset: a B I. mesterjegy jelentheti Banyai Istvánt, vagy Brózer Istvánt. (39) Számtalan hasonló példát sorolhatnánk még, melyek, miután a kolozsvári ötvösök ellenőrző táblája nem maradt meg, a mesterjegyek feloldását illetően óvatosságra intik a kutatót, nehezítik az ötvösjegyek, munkák azonosítását, és számos összehasonlító adat ismeretét teszik szükségessé.

Az olyan példák egész sorát is idézhetnénk amikor kolozsvári ötvösök tevékenységére vonatkozóan rendelkezünk levéltári adatokkal, de a céh regisztrumában nevük egyáltalán nem szerepel. Vagy, amikor egy ötvös személyét illetően későbbi évből találunk bejegyzést, a regisztrumban, mint ahogyan azt a céh más fennmaradt iratai tanúsítják. Brózer István neve 1630-ban fordul elő első ízben a céh regisztrumában, viszont egy 1624. július 26-án keltezett levélben, melyet a kolozsvári ötvösök Bethlen Gáborhoz intéztek az ő neve is szerepel. (40)

A fenti adatok idézésével lényegében azt is jelezni kívántuk, hogy a kutatások jelenlegi szakaszában a kolozsvári ötvösök tevékenységére vonatkozó gazdag, sokrétű, szerteágazó forrásanyag bármelyik pillanatban szolgáltathat olyan bizonyítékot "VR" mester személyével kapcsolatban, amelyek a feltevések köréből kilépnek. Attól függetlenül, hogy ezt a ma még ismeretlen mestert melyik ötvösközpont vallhatja majd magáénak, munkáinak tanúsága szerint kétségtelen, hogy az erdélyi ötvösök sorában méltán előkelő hely illeti meg őt.

JEGYZETEK

(1) A felfedezés körülményeit l. : SZÁDECZKY L. : A küküllővári sírleletek és régiségek. Erdélyi Múzeum, 14 (1897), 286–290, 293–295., SZÁDECZKY L. : A küküllővári sírleletek és falképek. Erdélyi Múzeum, 14. 286–290. A leletet román nyelven l. : BUNTA, M. : Tezaurul de la Cetatea de Balta (sec. XVI). Acta Musei Napocensis, 12 (1975) 219–234.

(2) A sírmlék méretei: 1, 81x0, 90x0, 80 m. 1910-ben került az Erdélyi Múzeumba (Itsz. II, 7534). Jelenleg Bukarestben a "Muzeul de istorie al R. S. R." tulajdonában (Itsz. 2866). A sírmlék hosszú oldalain egymástól (kb) egyenlő távolságra 3–3 virágtő melynek mindenikéből 3 szár indul egy-egy háromszirmu virággal (1. kép). A fej felőli keskeny oldalon cimere (2. kép), az ellentett feliratos oldal szélén egy-egy putto (3. kép). A tumba tetején fekvő női alak összekulcsolt kezekkel, szélein és az oldalak alsó részén akantusz és palmetta frizek. Megjegyezzük, hogy Patóchy Zsófia öltözete, ahogyan azt a sírmlék ábrázolja hitelesnek tekinthető. Unokája, Kendy Zsófia koporsójában talált halotti ruhával megegyezik. A sírmléket BALOGH Jolán (Ars Hungarica, 1974/2, 277) Berkenyesi Máté kolozsvári kőfaragó munkájának tekinti. Feltevését Berkenyesi fiának, Istvánkának (i. m. 91. kép) a sírkövén látható virágtő rajza és a Patóchy sírmléken levő hasonlóakra alapozza. A fenti összefüggések alapján Berkenyesi Máté munkájának tartja a Wolpard ház kandallójának (1582) virágdiszes domborműveit is (i. m. 52. kép). Berkenyey Istvánka sírkövének faragványja valóban "szívhez szóló" ahogyan ezt Balogh Jolán megállapítja, de ha a két emléket részleteiben összehasonlítjuk lehetetlen nem észre venni, hogy a sírkő a kőfaragásban járatlanabb kéz munkája, mint ahogyan a kivitelezés biztosságát tekintve a sírkő a Wolpard ház kandallója mögött is messze elmarad. Patóchy Zsófia 1583-ban halt meg. Balogh Jolán szerint a tumba 1586-ban (i. m. 277. u. o. 358, 1583-ra keltezi) készült, a Wolpard ház kandallója pedig 1582-ben. Az utóbbiakhoz motívum és stílus tekintetében valóban közel áll a sírkő, de ha ez kétségtelenül Berkenyey munkája nehezen képzelhető el, hogy egy kőfaragó, akit 1589-ben "rector cehe"-ként említettek, vésője alól 12, vagy akár 9 évvel korábban olyan munka kerülhetett ki, melyet Balogh Jolán "a legszébb magyar sírmléknek" tekint (i. m. 277), de 1595-ben saját fiának sírkövét gyengébben vitelezzék ki a két emléket összehasonlítva talán a primitívebb kifejezés sem túlzott. Holott az évek teltevel – és ez mindefféle "mives"emberre érvényes – a mesterségben való jártasságszerzés, a gyakorlat, a kivitelezés biztosságát, tökéletesedését vonja maga után. Hacsak Berkenyey Máté a sírkövet nem "elagot" korban készítette, vagy a műhelyben foglalkoztatott valamelyik legényére bízta? Balogh Jolán idézett munkájából tujuk, hogy Szilágyi János jeles kolozsvári kőfaragó az ifjabb Báthory István számára 1593-ban Szilágysonlyon dolgozott. Patóchy Zsófia sírmlékét, a felirat tanulsága szerint, veje (egyik leányának a férje), az ifjú Báthory István csináltatta. Motívum és stílus tekintetében mindkét szóban forgó emléket kolozsvári műhelyhez kapcsolhatjuk és miután a patóchy tumba esetében a Berkenyey sírkőhöz viszonyított motívum hasonlóságon kívül, a készítő mester személyét illetően más bizonyítékkal nem rendelkezünk, viszont tudjuk, hogy Báthory István számára Szilágyi János dolgozott, véleményünk szerint a feltételezések körét kiszélesíthetjük olyan formán, hogy a Patóchy sírmlék készítőjeként Szilágyi Jánost is figyelembe vesszük. Kelemen Lajos, feltehetően szóbeli, közlésére hivatkozva Balogh Jolán írja, hogy 1587-től 1618-ig, a kolozsvári polgároknyvben egyetlen kőfaragó vagy kőműves sincs beírva (Ars Hungarica, 1975, I, 43.) A Berkenyesi Máté személyével kapcsolatban közölt adatok kiegészítéseként megjegyezzük, hogy ennek neve 1596-tól szerepel a kolozsvári polgároknyvben.

(3) SZÁDECZKY: i. m. 286–290.

(4) A Kolozsvár-Napoca-i Erdélyi Történeti Múzeum (Muzeul de istorie al Transilvaniei) gyűjteményében található egy arany karikagyűrű melyen a következőképpen kiegészíthető vésett felirat olvasható: PATOLCHI Z(S)OFIA, BEBEK, G(Y)ORG(Y)A(NNO), D(OMINI), 1566. A gyűrű a radnóti (Iemut) református egyházközség örökletéeként 1909-ben került az Erdélyi Múzeumba (Itsz. II, 129). Sajnos az egykori leltárkönyvekből nem derül ki, hogy a radnóti templomban felnyitott kripták melyikében találták a gyűrűt, de a kriptákban eltemetett személyek nem hozhatók kapcsolatba a radnóti uradalom és kastély XVI. századi tulajdonosaival, a Kendy családdal. Viszont tudjuk, hogy a tulajdonosok egyikének Kendy Ferencnek a veje Bogáthy Menyhért a XVII. század elején birtokolta a radnóti uradalmat. Valószínűsíthetjük, hogy mint családi örökség a Bogáthyak valamelyike utódjának tulajdonát képezhette.

(5) A Kolozsvár-Napka-i Erdélyi Történeti Múzeumban őrzött néhány textilmaradványok esetében (ltsz. IV. 5055) a leltárkönyv feltünteti, hogy azok a küküllővári 2-es számú (Patóchy Klára) koporsójából származnak. Az említett textilmaradványok 1940-ben kerültek a múzeumba (vagy ekkor leltározták be őket?), tehát majdnem ötven évvel a koporsók felnyitását követően.

(6) Erdélyi Múzeum. 15 (1898) 123.

(7) Erdélyi Országgyűlési Emlékek. I. Budapest, 1875. 249–255., ZSILINSZKY M.: Patóchy Ferencz. Századok. 22 (1888). 611–621, 714–729.

(8) Erdélyi Országgyűlési Emlékek, II. Budapest, 1876. 261. Bebek György 1566-ban szabadult a török fogságból. 1567-ben ő vezeti Kővár ostromát. A négyes számú jegyzetnél említett gyűrű készítése és az erre vésett évszám (1566) feltehetően szabadulásának eseményével hozható kapcsolatba.

(9) NAGY I.: Magyarország családjai. Pest, 1862. 155–157, PERUCZKI B.: Szádvár. Élet és Tudomány 27 (1972). 52. 12. 2479–2481.

(10) LÁZÁR M.: Erdély főispánjai (1540–1711). Századok. 22. (1888) 33–34.

(11) PASCUC, Șt.: Petru Cercel și Țara Românească la sfîrșitul sec. XVI. Kolozsvár (Cluj), 1944. 62.

(12) Erdélyi Országgyűlési Emlékek. IV. Budapest, 1878. 237–238. Bogáthy Menyhértnek egy későbbi tanuvalomásából tudjuk, hogy ekkor családjával együtt Küküllőváron lakott. A Kendy családnak "részjósága" és udvarháza volt itt. Ez magyarázza azt, hogy Kendy Zsófiát Küküllőváron temették el. Anyja valószínűleg Kendy Ferenc halála után (1595) került ide. Ezzel szemben arra vonatkozóan, hogy Patóchy Zsófia milyen körülmények folytán tartózkodott itt 1583-ban, halála évében, nem rendelkezünk adatokkal.

(13) CRACIUN, I.: Cronicarul Szamosközzy si însemnările lui privitoare la români 1566–1608. Kolozsvár, 1928. 122–123.

(14) Erdélyi Országgyűlési Emlékek. IV. 568.

(15) HÖLLRIGL J.: A csengeri református templom kriptájának leletei. Archeológiai Értesítő. XLVII (1934). 97–106. A csengeri lelet a Magyar Nemzeti Múzeum tulajdonában található.

(16) A szolnoki leletre, mely ugyancsak a Magyar Nemzeti Múzeum taulajdonában van, dr. KOLBA Judit hívta fel a figyelmemet.

(17) POPESCU, M. M.: Podoabe medievale în țările române. București, 1970. 31. 169. sz. NICOLESCU, C.: Arta metalelor prețioase în România. București, 1973. 17–23.

(18) DRĂGHICEANU, V. N.: Săpăturile din Buda, Lapoș și Tisău-Buzau. Buletinul Comisunii Monumentelor Istorice. 24 (1931) január-márciusi szám). 158–176.

(19) A zománc összetételét tekintve kvarcból (finom porrártott üvegből), színezőanyagból, fénoxidokból (kobaltoxid, ónoxid stb.) és enyvből (?) állt.

(20) Magyar Nemzeti Múzeum. ltsz. Pig. Jank. 225., Pig. Jank. 6. (H. KOLBA J. –T. NÉMETH A.: Ötvösművek. Budapest, 1973. II. 32. kép)

(21) KÖVÉR B.: Az erdélyi zománccról. Archaeológiai Értesítő. 15 (1895). 289–290.

(22) PULSZKY F.: Budapesti Szemle. 4 (1874). 233–234.

(23) KÖVÉR B.: i. m. 291–295.

- (24) HÉJJNÉ DÉTÁRI A. : Régi magyar ékszerek. Budapest, 1965.
- (25) BIELZ, J. : Arta aurarilor sași din Transilvania. București, 1957. 43. kép. Erdélyi zománcos ékszereket közöl: ROZANOW, Z. –SMULIKOWSKA, E. : The Cultural Heritage of Jasna Góra. Varsó, 1974. , SMULIKOWSKA, E. : Ozdoly Obrazu Matki Boskiej Czestochowskiej jako zespolzabytkowy. Rocznik Historii Sztuki, T. 10. Nadbitka. Ossolineum, 1974. A Jasna Góra-i kolostorban őrzött ún. gyémántos ruhán vannak olyan ékszerek, amelyek mások mellett Báthory István adományaként kerültek ide, másrészt erdélyi zománcos násfák, boglárók csüngők, stb. Ugyancsak a "gyémántos ruhán" található egy a "Patrona Hungariae" feliratos násfa hasonmása is.
- (26) BIELZ: i. m., HÉJJ-DÉTÁRI: i. m.
- (27) MIHALIK, S. : L'émallerie de L'ancienne Hongrie. Budapest. 1961, 44.
- (28) ZOLTAI L. : Ötvösök és ötvösművek Debrecenben. Debrecen, 1937. 37.
- (29) NOVÁK J. : A kolozsvári ötvöscéh a XVIII. századig. Kolozsvár, 1913. 42.
- (30) NOVÁK: i. m. 41–42.
- (31) Állami Levéltár, Kolozsvár-Napoka, Az ötvös céh itatai. A debreceni ötvöscéh levele a kolozsvári ötvöscéhhez, (é. n.) 1590 előtt.
- (32) U. o. Az ötvöscéh iratai. 1630–31. év.
- (33) A küküllői boglárók VR jegyes mestere nem azonosítható Valentinus Radeciussal (Radecius Bálint). Az utóbbi tevékenységére vonatkozóan 1641–1677 közötti évekből rendelkezünk adatokkal.
- (34) GYÁRFÁS T. : A brassai ötvösség története. Brassó, 1912. 276–277.
- (35) Az eddig ismert legrégebb városjegyes kolozsvári ötvösmunka 1765. évben készült.
- (36) Erdélyi Országgyűlési Emlékek. 2. (1876). 69.
- (37) Állami Levéltár, Kolozsvár-Napoka. A kolozsvári ötvöscéh regesztruma 1549–1582, 1561–1794.
- (38) Ovári István 1657-ben állt be a céhbe. (Az ötvös céh regesztrumai 1561–1794). Johann Ongert-er vonatkozóan I. : ROTH, V. : Kunstdenkmäler aus den sächsischen Kirchen Siebenbürgens, I. Goldschmiedearbeiten. Szeben, 1922. 199–200.
- (39) Állami Levéltár, Kolozsvár-Napoka. Az ötvöscéh regesztrumai 1549–1582, 1561–1794.
- (40) Állami Levéltár, Kolozsvár-Napoka. Az ötvöscéh iratai.

